

CUADERNOS DE ESTUDIOS GALLEGOS, LVI
N.º 122, enero-diciembre (2009), pp. 371-389
ISSN 0210-847 X

GALEGUISMO, AGRO E AGRARISMO NA GALICIA DA II REPÚBLICA¹

GALEGUISMO, FIELD AND AGRARIANISM IN THE GALICIA OF II THE REPUBLIC

MIGUEL CABO VILLAVERDE²

Universidade de Santiago de Compostela

Resumen

O Partido Galeguista (PG) foi creado en decembro de 1931 como expresión do nacionalismo galego durante a Segunda República (1931-1936). Con anterioridade, os nacionalistas galegos foron moi influíntes no eido cultural pero maiormente inoperantes dende o punto de vista político. O PG consideraba a agricultura e o campesiñado como unha prioridade, non só pola súa importancia obxectiva na economía e sociedade galegas dos anos trinta senón tamén porque eran vistos como os baluartes da identidade nacional. De feito, as características, necesidades e vías de desenvolvemento do sector agrario galego eran normalmente definidas en oposición ás do resto de España. É daquela comprensible que o PG tentase gañarse ás sociedades agrarias, e mesmo se pode afirmar que tiña moitos puntos en común cos chamados Partidos Agrarios doutras rexións europeas.

Palabras clave

Partido Galeguista, agrarismo, reforma agraria, cooperativismo.

Abstract

The *Partido Galeguista* (PG) was created in December 1931 as the expression of Galician nationalism during the Second Republic (1931-1936). Prior to that, the Galician nationalists had been very influential in the cultural sphere but rather powerless from a political point of view. The PG regarded agriculture and peasantry as a priority, not only because of their objective importance in the Galician economy and society in the 1930s but also because they were seen as the bulwarks of the national identity. In fact, the characteristics, needs and paths of development of the Galician agrarian sector were usually defined as opposed to those of the rest of Spain. It is then understandable that the PG tried to win the agrarian unions over, and that it is arguable that it had plenty of common features with the so-called Agrarian Parties in other European regions.

Keywords

Partido Galeguista, agrarian movement, agrarian reform, cooperative movement.

¹ Entregado el 10.02.2009.

² Este traballo enmárcase nos proxectos *Transformaciones en la agricultura atlántica y evolución de la sociedad rural en el franquismo (1936-1975): cambio tecnológico, medioambiente y dinámica socio-política* (HUM2006 – 13499. IP. Lourenzo Fernández Prieto) e *La nacionalización española en Galicia, 1808-1874* (HUM2006-10999. IP Justo Beramendi).

1. O PROGRAMA AGRARIO DO P.G.

Como é ben sabido, o Partido Galeguista constitúese en decembro de 1931 en Pontevedra e nel conflúen unha serie de grupos locais que xa se amosaran activos na transición á República e nas eleccións a Cortes Constituíntes. Cómpre precisar que no PG non estaba representado nese momento a totalidade do nacionalismo galego, xa que quedaban fóra del os elementos xunguidos ós republicanos casaristas na ORGA, nomeadamente o grupo procedente da antiga Irmandade da Coruña.

Das organizacións que converxen no PG, o *Partido Nazonalista Repubricán de Ourense* (PNRO) fora a que fixera progresos máis notables cara á súa implantación no ámbito rural e á consecución de apoios entre o movemento agrarista. En concreto, a partir de marzo de 1931 organizara unha campaña de mitins centrados nos temas agrarios, sendo digno de mención que algúns deles foran celebrados en colaboración con sociedades agrarias afíns como o *Sindicato Agrario de Nogueira* ou a *Sociedade Agraria de Muíños* (Valcárcel, 1993: 403). Este grupo conseguíu a elección de Ramón Otero Pedrayo para as Cortes Constituíntes, incluído na candidatura republicana, e un resultado máis que honroso para Vicente Risco, e así mesmo na repetición das eleccións municipais (as do doce de abril foran anuladas polo Goberno Provisional) acadou no conxunto da provincia o 5,4% dos postos en disputa, a maioría absoluta en tres concellos (Acevedo, Maside e Paderne) e presenza destacada nalgún outro como os seis concelleiros (dun total de dezasete) en Xinzo³. Neste último caso resulta evidente a correspondencia entre resultados electorais e apoios entre o societarismo agrario, pois en Xinzo constituírase meses antes un *Partido Agrario Regionalista* con representación de tres sociedades e asumindo expresamente o programa agrario do PNRO⁴.

O Partido Galeguista adica unha atención considerable no seu programa ás cuestións agrarias, o mesmo que sucede nas intervencións dos seus deputados nas Cortes Constituíntes⁵. Máis aínda, as diferencias intestinas que van rematar levando á escisión pola dereita do PG en ningún momento xiran ó redor da política agraria, producíndose os conflitos por outros motivos, principalmente ó redor da conveniencia ou non de coalicións electorais e con que partidos no seu caso⁶. De feito

³ Cabo e Soutelo (2000). O PG non consegue herdar íntegras as posicións acadadas polo PNRO, xa que en outubro de 1932 só contaba co 3,2% dos concelleiros da provincia.

⁴ *Heraldo de Galicia* (27-IV-1931).

⁵ O texto íntegro das mesmas é reproducido do Diario de Sesiones en García (1978).

⁶ Sobre o programa do PG, Beramendi e Núñez (1996: 147); Beramendi (2007: 847 e ss.); Beramendi, J.G., "El Partido Galleguista y poco más. Organización e ideoloxías del nacionalismo gallego durante la II República", en Beramendi e Máiz (eds., 1991: 126-170), e Castro (1985: 337 e ss).

cando se esgaza en maio de 1935 a *Dereita Galeguista* cos elementos máis conservadores e opostos á integración na candidatura da Fronte Popular, o programa agrario da mesma coincide case literalmente co do PG.

As liñas mestras mantiñan un elevado grao de continuidade coas propostas da época das Irmandades e tamén por engadidura coas Asembleas Agrarias do ciclo de Monforte, que a partir da primeira de 1908 elaboraran un programa exhaustivo que rematará por ser incorporado integra e explicitamente polo galeguismo na I Asemblea Nacionalista (Lugo, 1918). Os seus eixos eran os seguintes:

- a) o cooperativismo non como transición cara a un estadio superior da economía alternativo ó capitalismo, como era interpretado por socialistas e anarquistas, senón como superación dos excesos do capitalismo e o colectivismo, ademais de enlazar con prácticas comunitarias que formaban parte desa Galicia tradicional que se anceiaba preservar coas necesarias actualizacións.
- b) Un amplo abano de medidas (concentración parcelaria, patrimonio familiar inembargable, crédito agrícola) que fixesen viable a supervivencia da pequena explotación, que na medida do posible debería coincidir coa propiedade.
- c) Libre importación do millo, tradicional reivindicación agrarista que permitía ademais plantexar as necesidades do sector primario galego en contraposición coas dos intereses hexemónicos nos centros de decisión do Estado (os representantes políticos das rexións cerealeiras da Meseta opúñanse en bloque a esta medida).
- d) Un decidido respaldo á divulgación técnica e á capacitación profesional do campesiñado.

Ramón Suárez Picallo, elixido nas listas da ORGA pola provincia da Coruña pero posteriormente integrado na minoría galeguista, resumía nunha entrevista en 1933 para o *Heraldo de Madrid* as propostas do PG:

“La primera etapa de la revolución democrática en Galicia consiste en organizar cooperativamente la producción y el consumo sin suprimir el principio de la propiedad privada; en industrializar mediante un plan combinado entre el Estado y las asociaciones campesinas y marineras las materias primas de la agricultura y la ganadería, singularmente los productos lácteos, una de las más grandes posibilidades económicas de la Galicia futura. Tenemos planes de repoblación

forestal, base de otra futura gran industria; de aprovechamiento de agua de nuestros ríos y fuentes. Electrificaremos hasta las aldeas más remotas y llevaremos los beneficios de la higiene a la vivienda rural” (Cores, 1983: 51).

A visión galeguista non tiña por que resultar anacrónica nin arcaizante ós ollos dos contemporáneos, e máis aínda cando a situación económica mundial movía a moitos observadores a interpretar a Depresión como a consecuencia dos excesos da economía industrial e artificial e a propoñer como terapia unha volta, sequera parcial, á agricultura e á terra como bases sólidas de toda vida económica verdadeira. Antón Alonso Ríos, líder agrario e militante galeguista, avogaba por exemplo en 1935 por un equilibrio entre os sectores agrario, industrial e comercial:

“Nada de industrias artificiosas que despueblen el campo y alimenten legiones de parados. Protección al campesino para aferrarlo a su tierra: que no la abandone para ir a engrosar las filas de proletarios de las ciudades o a nutrir las nóminas de empleados públicos”⁷.

Como nunha burlesca penitencia, a crise mundial derrubaba os castelos de nai-pes dos grandes emporios industriais, e aparentemente as zonas que se quedaran atrás na carreira pola industrialización saían mellor paradas da Depresión, ou como afirma o propio Castelao nas Cortes Constituíntes, “Galicia no quiso embarcarse en la aventura industrial y vivió lejos de las supersticiones del progreso, apartada del espíritu de negocio y de lucro. Por eso su economía se salva ahora del desastre a que estamos asistiendo” (García, 1978: 52).

Con todo, sería erróneo pensar que estas consideracións foran decisivas á hora de conformar as propostas agrarias por parte dos líderes nacionalistas, posto que xa partirán de posicionamentos similares en épocas anteriores nas que o discurso dominante minusvaloraba á agricultura (e máis en particular á pequena explotación) fronte ó mito do progreso industrial, e tendía a considerar as tomas de posición ruralistas como froito de nostalxias mal disimuladas por un idealizado pasado preindustrial que xamais había volver. Na visión do mundo nacionalista, que a evolución económica viñese confirmar en aparencia as súas teses era gratificante, pero en último termo secundario perante a necesidade de manter o carácter rural e o pre-

⁷ “Ante la ruptura de negociaciones con Francia”, EPG (5-V-1935).

dominio do campesiñado familiar en Galicia por motivacións extraeconómicas moito máis transcendentais, como compoñente fundamental da súa conformación como nación. En verbas do principal ideólogo do nacionalismo galego,

“todo emprendimento de reconstrucción de Galicia ten un lindeiro que endejamáis debe ser traspasado. Iste lindeiro é o que l’impón a estrutura económico-social de tradición no país, tipo d’economía familiar que non somentes representa nos nosos días un óptimo, senón que o destruílo sería atentar gravemente contra o noso autoctonismo. Queda tal fixera, faría obra antigalega”⁸.

O Partido Galeguista non se opuña ó crecemento do sector industrial en Galicia, pero si concebía esa industrialización a partir da transformación dos recursos agrarios e forestais. A política forestal é precisamente un dos puntos nos que o PG amosa maior ambigüidade, cun desexo de non ferir ningún interese que resta credibilidade ás súas propostas neste terreo. Son as servidumes da súa natureza de *catch-all party*, de formación de vocación interclasista que aspira a recolectar votos de tódolos sectores sociais e evita pronunciamentos claros en cuestións conflictivas. Así, o PG aposta pola repoboación forestal na liña da iniciada pola Deputación de Pontevedra baixo a presidencia de Daniel de la Sota nos tempos da Dictadura, pero sen lesionar os usos agrícolas das terras a monte, equilibrio difícil de manter na práctica como demostraba a frecuencia dos incendios provocados nos montes repoboados⁹.

O conxunto conformaba unha reforma agraria de tipo técnico na que os aspectos máis sociais, como os arrendamentos ou os foros, eran tratados con certa timidez e cun desexo de contentar a tódalas partes moi propio dunha formación que partía nas súas análises da harmónica unicidade esencial do mundo rural e da traslación da orixe dos seus conflitos a unha entidade exterior (o Estado español). Del opinaba o seguinte Vicente Risco nunha carta de xuño de 1933 a Ramón Villar Ponte:

“Temos un programa social agrario e pesqueiro [...] que é o natural pra Galiza, e é o programa de todas as dereitas europeas. Non embargantes, empérranse en chamarlle programa d’esquerda, e logo, misturado

⁸ Risco, V., “Nacionalismo galego”, ANT (13-IV-1935).

⁹ A formulación neste punto do programa do PG no momento da súa constitución é a seguinte: “A repoboación forestal patrimonio de Galicia. Repoboación intensiva dos montes comunales polo organismo galego e creación e fomento de zonas de pastoreo. Sindicación forzosa para a repoboación dos montes de propiedade privada. Protección da industria madeireira. Seguro forestal”. Para unha contextualización, Balboa (1990).

coiso hai certas concesións ao marxismo que semellan insignificantes, mais que se poden interpretar d'un xeito completamente revolucionario" (Beramendi, ed., 1991: 41).

Na cuestión dos arrendamentos o PG non é fiel ó espírito das Asembleas de Monforte, nas que se superara o monotema foral para engadirlle a denuncia da situación dos arrendatarios. A postura nacionalista vai incidir nas diferencias esenciais entre o réxime de arrendamentos en Galicia e no resto de España, e na necesidade de que Galicia quedase exenta de calquera lei que sobre o particular se dicitase con carácter uniforme¹⁰. Nas súas intervencións nas Constituíntes, os deputados galeguistas insistían en que o arrendamento non podía equipararse en Galicia automaticamente con absentismo da terra, xa que moitos campesiños serían ó mesmo tempo arrendatarios e arrendadores, e máis había que ter en conta o caso particular dos emigrantes que soían deixar cedida a súa terra en arrendamento durante a súa ausencia. Por outra banda os arrendos case nunca afectarían a grandes extensións e as rendas serían moderadas, de todo o cal os nacionalistas deducían a inaplicabilidade da lei de arrendamentos que vería a luz pouco antes da caída do gabinete Azaña e baseada nas directrices estipuladas na Base 22ª da lei de Reforma Agraria¹¹. Este será un dos flancos aproveitados polos socialistas para atacar o carácter "burgués" do Partido Galeguista, xa dende o propio debate da lei de Reforma Agraria¹². A comparación coas críticas dende a dereita ó proxecto de lei de arrendamentos de Marcelino Domingo, como o informe elaborado pola *Asociación de Propietarios de Lugo y su Provincia*, revela unha coincidencia notable nos argumentos despregados¹³.

En canto ós foros, como problema social perderan na altura da II República moita da súa virulencia, posto que como é ben sabido foran no primeiro cuarto de

¹⁰ A postura do PG sobre o tema pode seguirse a través das intervencións nas Cortes de Suárez Picallo e Otero Pedrayo, da reunión do Consello Executivo (ANT 19-VIII-1933) e de colaboracións en prensa como as de Villar Ponte en EPG (27-VI- e 4-VII-1933 entre outras).

¹¹ Abono das melloras, fixación dun prazo longo para o contrato, dereito de retracto a favor do arrendatario en caso de venda da finca, despexo admisible só en caso de impago ou abandono do cultivo, preferencia polos arrendos colectivos sobre os individuais e prohibición do subarrendo.

¹² V. por exemplo o enfrontamento entre Suárez Picallo e o deputado socialista Edmundo Lorenzo, reproducido no periódico socialista ferrolán *El Obrero* (17-IV-1933 e ss.) ou os artigos do líder agrario-socialista de Betanzos e deputado nas Constituíntes Ramón Beade na mesma publicación, onde acusa a Portela e ós galeguistas de axitar ó campesiñado contra o convenio co Uruguai como pantalla de fume para obter concesións no que realmente lles interesaba, como representantes da burguesía agraria, que eran os arrendamentos; *El Obrero* (1-VII-1933).

¹³ *Galicia Social Agraria* (nº35, V-1933).

século o principal cabalo de batalla das tensións sociais no rural e da loita agrarista en amplas zonas de Galicia, en particular na súa metade meridional. Sen embargo, a Dictadura de Primo sacou adiante o proxecto de redención forzosa de 1926 tralo cal os foros seguían existindo (aínda tiñan cinco décadas de existencia por diante) pero o pagador da renda podía redimila pagando a indemnización establecida mesmo sen o acordo do rendista. Na conxuntura republicana alzáronse voces (cenetistas, comunistas, socialistas, algúns orguistas e determinados medios agraristas) que propuñan revisar a cuestión nun sentido abolicionista, é dicir, suprimir os foros sen que os pagadores tivesen que afrontar compensación ningunha para o dominio directo (Cabo, 1996). O programa do PG tamén optaba por unha ambigüidade calculada nesta cuestión, posto que se pronuncia pola “Liquidación do problema foral mediante a extinción forzosa das rendas sin que se faga a costa do pequeno foratario rural”. A traducción na práctica foi a petición de que fose o Estado o que asumise o custo económico das indemnizacións, co que se evitaba a abolición, e ademais podía enlazarse coa crítica á Reforma Agraria republicana, posto que se presentaba como unha compensación a Galicia polo feito de a lei de reforma agraria centrarse nas provincias latifundistas. Na postura fronte ó foro evidenciase unha vez máis a pretensión de equidistancia do PG, que combinada coas louvanzas ó papel histórico xogado por esa forma de cesión ofrecía unha imaxe de termo medio entre o dominio directo e do útil¹⁴.

O cooperativismo aparecía pola súa banda como unha sorte de pedra filosofal que ía permitir a adaptación ó mercado da pequena explotación e suavizar as tensións sociais. Ó redor da necesidade de impulsar solucións cooperativas para o agro existía na altura dos anos trinta un absoluto consenso tanto entre nos medios agraristas como entre os técnicos e os partidos políticos. Outra cuestión era o sentido último que se lle dese ó cooperativismo, posto que por exemplo para os galeguistas (ou para os católico-agrarios por poñer o caso) tratábase dun fin en si mesmo, mentres para anarquistas e socialistas sería un paso intermedio que facilitaría a transición cara a unha definitiva forma de produción colectiva. Dito isto, cómpre precisar que o cooperativismo na concepción nacionalista estaba tamén condicionado por consideracións extraeconómicas e sobardaba con moito o que eran os límites

¹⁴ Otero Pedrayo ou Castelao fixeron mencións eloxiosas ó foro en varias das súas intervencións nas Cortes Constituíntes, suñando que evitaran a extensión do latifundismo, posibilitaran o cultivo intensivo e unha estabilidade na terra notable para os cultivadores; v. por exemplo García (ed., 1978: 44 ou 114). Hai que precisar sen embargo que a mesma interpretación era moeda corrente entre parlamentarios galegos de distintas tendencias, como Pita Romero ou Osorio-Tafall, coa lóxica excepción dos socialistas.

dunha mera modalidade de organización da produción, por dúas razóns fundamentalmente:

- 1) Por unha banda, na súa extensión deberían aproveitarse e actualizarse vellas tradicións comunitarias propias da cultura rural galega, de aí a frecuencia das referencias ó “comunalismo celta” ou fórmulas semellantes que enlazarían o cooperativismo coa propia tradición. O cooperativismo non significaría así tanto a introducción de modelos alleos (xermánicos á Raiffeisen, escandinavos ou ingleses á maneira dos pioneiros de Rochdale), como a recuperación dun substrato comunitario que se fora erosionando dende principios do século XIX baixo o impacto de concepcións individualistas impulsadas dende o Estado¹⁵. As formas podían inspirarse en modelos alemáns, belgas ou dinamarqueses, pero o fondo último do cooperativismo tería raigames ben profundas na alma galega.
- 2) Pola outra, o cooperativismo sería un paso decisivo cara á consolidación dunha verdadeira sociedade civil en Galicia, a través das sociedades agrarias, de aí que se definise como “democracia económica”, co que se seguía fiel á vella tese gradualista segundo a cal a emancipación social e política da poboación rural e a superación do caciquismo só quedaría definitivamente asegurada cando se consolidasen as bases da súa independencia económica.

O Partido Galeguista buscou o respaldo para as súas propostas en política agraria en Cruz Gallástegui Unamuno, xenetista vasco de gran prestixio que dirixía –primeiro en Santiago e posteriormente en Pontevedra- a *Misión Biológica de Galicia*, militante inicialmente de *Labor Galleguista de Pontevedra* e do propio PG con posterioridade e amigo persoal de destacados galeguistas pontevedreses e do propio Alexandre Bóveda, que traballara algún tempo como contable-administrativo na Misión. As teses de Gallástegui proporcionaban polo tanto unha cobertura científica coa vantaxe engadida de que o deseño do director da Misión non conlevaba un replantexamento drástico do complexo agrario galego, senón unha tecnificación e potenciación do mesmo e unha maior orientación cara ó mercado, depurándoo dalgunhas das súas deficiencias pero mantendo as características esenciais (policulti-

¹⁵ Suárez Picallo recorre por exemplo a esta xenealoxía mítica nun mitin en marzo de 1932: “Tenemos metido en el alma el viejo comunismo celta. La tribu celta era esencialmente comunista y de ellos consérvanse esencias sociales en la parroquia y en nuestros pescadores, entre los cuales no apareció aun la explotación del hombre por el hombre. ¿Cómo no hemos de mantener ese principio entre nuestros trabajadores del mar y tender al establecimiento de la producción colectiva en nuestro agro, si con ello tenemos resuelta la justicia social y acrecentaremos nuestra riqueza agrícola y marinera”; EPG (2-III-1932).

vo, explotación familiar...). A Misión Biolóxica (e o *Sindicato de Productores de Semillas* dela dependente) será empregada polo galeguismo como proba da futura actuación agraria do goberno autonómico, e mesmo se fará alusión a ela nalgúns carteis electorais, con dúas funcións en concreto:

- 1) Por unha banda argumentábase que era moito máis efectiva que os Centros dependentes do Estado central (enfrentados por engadidura á Misión por reterías corporativas), como a Granxa da Coruña ou as Seccións Agronómicas, pola súa organización autónoma e por non depender das directrices do Ministerio, o que lle permitía responder ás verdadeiras necesidades do país¹⁶.
- 2) Pola outra, a Misión será empregada como agravio comparativo e denuncia da cegueira do centralismo, saíndo en defensa desta institución cada vez que algunha restricción presupostaria ou decisión política ameazaba a súa existencia.

En Gallástegui ou no seu colaborador Ossorio-Tafall, e antes en certa medida no veterinario catalán Rof Codina, veían os nacionalistas a personificación do técnico coñecedor da agricultura galega, que non se limitaba á aplicación mecánica de procedementos desenvolvidos no estranxeiro¹⁷. Supérase a través deles certa desconfianza cara ós agrónomos dentro do nacionalismo, que viña de anos, explicable pola súa condición de foráneos e pola consideración nalgúns casos de Galicia como un mero destino provisional na espera de acomodados máis apetecibles¹⁸.

¹⁶ “ [...] obsérvase cómo la Misión Biológica de Pontevedra y el Sindicato de Productores de Semillas, instituciones netamente regionales aun sin todo el apoyo preciso realizaron en el poco tiempo que llevan de vida una labor de extensión que seguramente es la primera de España. ¿Por qué? Porque la técnica no constituye el punto de mayor importancia, puesto que la técnica es cosa segura, no falla; lo esencial resulta la psicología, la manera de ser y de vivir de las gentes de los diversos países, a cuyos factores hay que amoldar toda actuación [...] Y como dijo muy bien Gallástegui, una organización de fomento agropecuario que se pueda publicar desde la “Gaceta” no es aplicable a todas las regiones” (Villar Ponte, 1971: 93). Sobre a Misión, Cabo (1997).

¹⁷ De Tafall, presidente do Comité Central da Autonomía e catedrático de Agricultura en Pontevedra dirá Otero Pedrayo nun banquete de homenaxe conxunto a el e a Alexandre Bóveda que “Tafall non é o catedrático encuadrado nas pastas do libro de texto, é o mozo seguro da súa técnica en quen latexa o espírito dunha Galicia moderna, liberal e republicana”; EPG (4-I-1933). Un detalle do máis significativo é o de que a Asemblea de Municipios que vai impulsar o proceso autonómico invita a unha serie de expertos en calidade de asesores; pois ben, dos relacionados co sector agrario só se recorre a Gallástegui e ó enxeñeiro forestal Basanta, os dous militantes do PG, pero a ningún dos dependentes dos servizos estatais a excepción do enxeñeiro forestal da Deputación de Pontevedra Jacobo Arias que se incorpora máis tarde á Comisión Redactora; IPS, Fondo Estatuto, Caixas 1 e 2.

¹⁸ Antes de 1936 só coñecemos dous casos de enxeñeiros (outra cousa eran os peritos e persoal subalterno) galegos que traballasen nalgunha das catro seccións agronómicas do país: Pablo Rovira Pita e Andrés Corral Castro. Para máis detalles, Cabo (1999: 66).

Castelao resume no *Sempre en Galicia* as razóns de base do desencontro entre técnicos e labregos que só co paso do tempo se fora suavizando, en boa medida gracias ó terreo de encontro que ofrecía o movemento agrario e igualmente polos esforzos de comprensión da lóxica subxacente ás prácticas locais por parte dalgúns profesionais:

“Se os coñecimentos agro-pecuarios fosen universaes un profesor feito en Madrid podería ensinar e demostrar en Galiza os sistemas que deben seguir os nosos labregos; pero, tal vez desgraciadamente, non se pode divulgar o que non se sabe, pois somentes dispóis de varios anos de ensaios i experimentacións poderá saberse o que a Galiza ll convén a este respecto [...] Non lle deamos voltas: pol-o de agora un labrego galego sabe moitísimo máis de agricultura galega que un eminente profesor formado fora de Galicia. Precisamente por recomendar procedimentos e métodos de cultivo non comprobados na nosa Terra, produxéronse desastres que os labregos aproveitan dando máis creto â sabiduría dos refráns que ao consello dos técnicos oficiaes e oficiosos” (Castelao, 1994: 130-131).

A identificación do PG coas teses de Gallástegui manifestouse nas exposicións e repartos de sementes de millo híbrido que levan a cabo varios dos seus grupos locais, as excursións organizadas á Misión ou as continuas citas de autoridade que se fan invocando o nome do xenetista vasco en *A Nosa Terra* e en actos públicos. Tanto é así, que lle granxeará moi serias dificultades, tanto a el como ó centro que rexía, a partir do 18 de xullo (Cabo, 1997).

Se recapacitamos sobre o dito ata agora, unha comparación un tanto atrevida pero ilustrativa que se pode plantexar é a do PG cos múltiples partidos agrarios ou campesiños que tiveran a súa idade de ouro na Europa de Entreguerras ata ser asulagados pola marea autoritaria. En concreto respondían a dous modelos, o escandinavo no que supuñan a culminación do desenvolvemento previo dun sólido movemento cooperativo, e o do Leste de Europa no que xurdían á calor das reformas agrarias redistributivas aplicadas con posterioridade á I Guerra Mundial¹⁹. As coincidencias programáticas do Partido Galeguista con estes partidos agrarios son moi considerables. Todos eles partían de postulados como mínimo descentralizadores e en casos como o do Partido Campesiño Croata directa-

¹⁹ Gollwitzer (ed., 1977); Urwin (1980); Volgyes (ed., 1979).

mente nacionalistas, co referente de oposición sempre situado no centro do Estado do que formasen parte e tendo ademais en conta que o habitual era que este tipo de formacións cubrisen moi desigualmente o territorio, presentando unha forte implantación en determinadas rexións en contraste coa práctica ausencia noutras. Así mesmo, os Partidos Agrarios elaboran unha ideoloxía tinxida de romantismo agrario e ruralismo definidora dun campesiñado homoxéneo, sustentador da nación e con características propias (e opostas) ás do proletariado e a burguesía. Se ben se caracterizan pola defensa da propiedade, co rexeitamento das solucións colectivistas, non son partidarias dun individualismo a ultranza, senón que se pretenden recuperar elementos comunitarios con raíces en institucións tradicionais.

Todas estas características poderían ser aplicadas ó PG, ó igual que a busca dunha clase media (*Mittelstandsideologie*) de campesiños propietarios, a desconfianza inicial cara á industria, a mecanización e outras manifestacións do mundo moderno, e a consideración da agricultura non como unha industria ou actividade económica máis, senón como un modo de vida ennobrecedor e en comunión permanente coa Natureza. O tema recorrente na literatura do retorno ás orixes e a purificación que supón o redescubremento do agro, latexa igualmente en moitas tomas de postura nacionalistas. Sería o caso do temor a que o tránsito pola vida universitaria afaste á mocidade da sensibilidade polas cousas da terra (ou da Terra no frecuente xogo coa polisemia deste vocablo) ou o de que uns plans de estudio non conectados coa realidade circundante prepare ós rapaces do rural para a emigración e ocupacións distintas do cultivo da terra. Tamén cadraría na autodefinición dos Partidos Agrarios o feito de presentarse como alternativa entre o socialismo e o capitalismo, e entre as forzas políticas de esquerda e dereita, o que se traduciría na organización cooperativa e nunha vocación centrista respectivamente.

Por suposto, non convén levar a analoxía ata as súas últimas consecuencias, o PG era máis que un partido agrario. Por exemplo estes últimos na súa praxe política subordinaban calquera outra consideración política ou nacional ó cumprimento do seu programa agrario, estando dispostos a ofrecer a cambio o seu apoio noutros ámbitos, mentres que o PG puña por enriba de calquera outra meta o recoñecemento dos dereitos políticos de Galicia, que constituía a súa razón de ser.

Sexa como for, tendo en conta as características mencionadas e igualmente por consideracións puramente pragmáticas, o PG vía no campesiñado a base natural da súa expansión. As iniciativas nese sentido que lle deu tempo a poñer en práctica no quinquenio republicano son o obxecto do seguinte apartado.

2. PARTIDO GALEGUISTA E MOVEMENTO AGRARISTA DURANTE A II REPÚBLICA.

Na periodización das fases que van atravesando os movementos nacionais que ten elaborado o historiador checo M. Hroch, a fase A sería aquela que se desenvolve exclusivamente no plano literario e cultural, na B daríase o paso á actividade política, e só cando o programa nacionalista contase cun apoio de masas se podería falar de fase C. No caso do PG, dotarse de apoios consistentes entre o campesiñado podería supoñer completar a fase B en vistas a un futuro salto á fase C²⁰.

O agrarismo ofrecía posibilidades de actuación na conxuntura republicana que permitían soñar cunha conexión que en épocas anteriores, con carácter xeral, non se dera. Na etapa rexionalista, algúns compoñentes do núcleo coruñés sumáranse á ilusionante empresa da *Solidaridad Gallega* na conflictiva compañía de republicanos e mellistas. Nas campañas solidarias polo rural os rexionalistas (Carré Aldao, Lugrís Freire) gañan unha valiosa experiencia de política práctica e de contacto coas masas, pero a propia fugacidade da *Solidaridad* (liquidada na práctica en 1911), e lastres ideolóxicos como a defensa do foro ou tics paternalistas herdanza da mentalidade fidalguista (patentes na primeira época de *A Nosa Terra*) dificultaron que a cousa pasase a maiores.

Na etapa das Irmandades houbera xa prometedoras aproximacións, gracias ás cales se incorporan en bloque as conclusións do ciclo das Asembleas de Monforte e varias sociedades adhírense á I e II Asembleas Nacionalistas (Lugo e Santiago respectivamente). Eses contactos non se interrompen mesmo cando se produce a ruptura en 1922 entre a Irmandade da Coruña e o sector que baixo o liderazgo de Vicente Risco se organiza na *Irmandade Nazionalista Galega* (ING). De feito a primeira lanza unha intensa campaña de mitins agrarios nos arredores da Coruña. mentres a ING aposta pola cooperación coa *Confederación Regional de Agricultores Galegos* de Basilio Álvarez coa esperanza de chegar a tutelala ideoloxicamente, como testemuñan as numerosas colaboracións de varios dos seus membros no xornal *La Zarpa* e a incorporación por parte da Confederación de elementos discursivos de índole rexionalista. Con todo, e esta é unha matización que cómpre facer para non caer nun erro de perspectiva, a principal limitación para os galeguistas daquela contar cun apoio decidido por parte do agrarismo era a súa propia febleza. Ata o PG, que non deixa de ser a efectos electorais un digno secundario, o galeguismo (rexionalismo primeiro, nacionalismo despois) non conta máis que cun feixe de concelleiros dis-

²⁰ M. Hroch (1985). Algunhas consideracións sobre a aplicación deste esquema ó caso galego en Beramendi e Núñez (1995).

persos aquí e alá, non controla sequera un concello en toda Galicia e está ausente por completo dos ámbitos de poder dende os que ofrecer contrapartidas materiais ó apoio agrarista²¹. As sociedades agrarias eran moitas cousas, pero ante todo constituían asociacións que debían responder ás necesidades prácticas inmediatas dos seus asociados, e neste sentido pragmático pouco tiñan que ofrecer os galeguistas. Deles non ía depender a concesión dunha subvención, nin o recoñecemento legal como sindicato agrícola, nin a dotación de fondos para unha estrada nin un trato benevolente por parte do goberno civil. Pódese argumentar que tampouco republicanos e socialistas contaban con eses resortes, pero polo menos estaban presentes nun certo número de corporacións e contaban ó seu favor cunha proxección xornalística, organizativa e sindical da que os galeguistas estaban desprovistos.

Na II República, sen embargo, a situación xeral do agrarismo ofrecía perspectivas que, ben aproveitadas, podían permitir ó galeguismo saír da impotencia política na que ata ese momento se vira prisioneiro. Os dous grandes conxuntos nos que a meirande parte das sociedades se fora integrando con anterioridade a 1923, as federacións católicas e a mencionada *Confederación Regional de Agricultores Gallegos*, saíran moi debilitadas do período dictatorial²². Malia a súa implantación xeográfica e social, o agrarismo carecía por completo en 1931 dunha orientación política clara, co enorme potencial mobilizador que atesouraba disperso nun sinfín de direccións e efectivo sobre todo a nivel local. De feito, o período republicano vai ser o de máxima fragmentación do agrarismo no plano político-ideolóxico, con cada partido facéndose cos máximos apoios entre o societarismo agrario nun momento de exacerbación da competencia electoral, e mesmo con bastantes sociedades actuando organicamente como seccións de determinados partidos nos seus ámbitos de implantación (Cabo, 1998: 177-209).

A actitude do Partido Galeguista fronte ó agrarismo vai evoluir ó longo da República. Ata a derrota electoral de novembro de 1933 vaise defender un patrón de sociedade agraria non comprometida con ningún partido político e centrada nas actividades económicas, coa confianza de que a forza dos feitos e o labor de propaganda fosen espallando a consciencia galeguista e a convicción de que os problemas do agro galego eran froito na súa maior parte da incompreensión e da discriminación coa que eran contemplados dende Madrid, e só terían solución no marco dunha Galicia autónoma.

²¹ Se exceptuamos a fase inicial da Dictadura de Primo onde algúns galeguistas sobranceiros aceptan postos de responsabilidade política.

²² Por razóns que non ven ó caso analizar aquí, pero que o lector interesado pode atopar en Cabo (1998: 151-174).

“El tiempo está de nuestro lado. El Gobierno central nos dará diariamente la razón con disposiciones contrarias a los intereses de Galicia. Cuando el pueblo campesino despierte a la vida ciudadana lo hará en un sentido galleguista y encontrará en nuestro programa la interpretación de sus necesidades y de sus sentimientos”²³.

Non sería sen embargo un apoliticismo en sentido estricto, posto que os mesmos oradores nacionalistas recomendaban que as sociedades agrarias fosen profesionais e simultaneamente que apoiasen o Estatuto e que votasen a candidatos sensibilizados cos problemas do agro²⁴. Estaríamos polo tanto fronte á táctica tradicional, facendo da necesidade virtude, de esperar que o agrarismo caese polo seu propio peso nas redes galeguistas, unha vez desengañada a súa masa social dos líderes que o manipulaban a favor dos seus intereses espúreos e convencidos de que só o PG defendía os seus intereses reais. Tanto máis aínda, cando a súa masa social, o campesiñado, era considerado o grupo poboacional que encarnaba as esencias máis puras do ser nacional.

Esta postura vai mudar a partir do resultado electoral de 1933, cando o PG perde a representación no Parlamento. Ante a constatación de que o agrarismo non estaba a camiñar cara a un proxecto único en clave autonomista (fracaso do Partido Agrario promovido por unha parte do agrarismo pontevedrés –a Federación Agraria Provincial na que o PG contaba con moitas simpatías–) senón que polo contrario se convertira nun caladoiro de votos onde pescaban tódolos partidos, o PG vai deixar de lado a teoría da froita madura e vai xogar as súas cartas para facerse coa súa cuota de apoio entre o societarismo agrario. A nova aproximación ás sociedades agrarias queda simbolizada na aceptación na III Asemblea do PG da súa afiliación como tales, de xeito colectivo, que fora rexeitada na II Asemblea, e na creación dunha Secretaría adicada ás relacións co agrarismo²⁵.

Os resultados do cambio de táctica, e da adicación preferente ós problemas do agro no seu programa e actividades, foron bastante efectivos tendo en conta o escaso tempo que tivo para ser aplicado e os niveis dos que se partía. Cara ó final do período republicano, unha alta porcentaxe de grupos e delegacións do PG correspondía a ámbitos netamente rurais e dentro deles o campesiñado tiña unha presen-

²³ Plácido R. Castro, “Autonomía. ¿Nosotros sólos?”, EPG (26-IV-1933).

²⁴ V. por exemplo a reseña dun mitín de Suárez Picallo ante varias sociedades agrarias no concello de Teo, EPG (25-VII-1933). No momento do cambio de táctica o propio voceiro do PG recoñecía que coa postura anterior buscábase que as sociedades agrarias xogasen con respecto ó PG un papel similar ó da UGT con respecto ó PSOE; ANT (28-I-1934).

²⁵ ANT (28-I-1934).

cia significativa, de xeito que a porcentaxe de “labregos e mariñeiros” entre os afiliados non deixou de medrar ata alcanzar un 27% no ano 1936, partindo do 3,4% de 1931²⁶. Diversas Sociedades Agrarias afiliáronse ó PG ata 1936, das que coñecemos bastantes como *Xuntanza Cultural Barcalesa*, os antigos Sindicatos Católicos de A Pobra e San Vicente de Rial (Val do Dubra), a sociedade de San Vicente de Lobeira (Ourense), etc. A relación de afiliados do PG mostra como a partir das eleccións de febreiro de 1936 ingresan nos grupos locais do partido un grande número de militantes “labregos”, e que se fundan grupos en parroquias ou concellos claramente rurais. En varios destes casos, a comparación da lista de afiliados do PG coa nosa propia relación de dirixentes agrarios da provincia da Coruña revelou sorprendentes correlacións, de xeito que a mesma persoa aparecía como directivo dunha agraria e como militante do PG. Os casos máis interesantes, sen embargo, serían os de varios grupos locais creados despois da vitoria da Fronte Popular nos que os directivos da sociedade agraria dunha parroquia afílianse e cobren tamén en parte os postos directivos dese grupo local, establecendo un patrón que con toda probabilidade se daría con máis frecuencia e tamén nas restantes provincias.

Así ocorre con Ramón Leborán, presidente durante bastantes anos do *Sindicato Agrícola y Pecuario de Bastavales* (1913, Brión), parroquia na que se constitúe un grupo do PG en abril de 1936 con 41 membros, 24 deles labregos; en Sada co secretario da *Unión Campesina de Osedo y contornos*, constituída no mesmo 1936; co antigo SAC de Rial (1922, Val do Dubra), do que se afilia ó PG o presidente baixo quen se decide en 1933 a reforma do regulamento para abandonar a confesionalidade; co secretario do antigo SAC da Pobra (1919), que pasa a desempeñar o mesmo posto no grupo galeguista local; ou co secretario da sociedade *Vecinos de Ouces* (1931, Bergondo), que consta así mesmo como organizador do grupo galeguista nesa parroquia, na que en maio de 1936 ingresan 44 persoas no PG e delas 32 son labregos²⁷.

Moitísimas máis son sen embargo as sociedades e Federacións Agrarias que manteñen relacións de colaboración cos nacionalistas, plasmadas en mitíns conxuntos, involucración en causas animadas polo PG (especialmente a loita polo Estatuto) en

²⁶ O cálculo dos grupos locais do PG está tomado de Beramendi e Núñez (1996: 151), e a estimación dos afiliados de Beramendi (1997: 294), que parte fundamentalmente do propio Libro-Rexistro de socios do Partido Galeguista. En canto á porcentaxe de afiliados ó PG residentes no rural, por oposición ós ámbitos urbano e semiurbano, pasaría do 18% en 1931/32 ó 32% en 1933/34 e finalmente ó 38% en 1936.

²⁷ A consulta do listado de afiliados ó PG foinos facilitada amablemente por Xusto G. Beramendi, co que foi posible o cotexo coas bases de datos elaboradas para a nosa tese de doutoramento (Cabo, 1999). O profesor Beramendi (2007: 927) ofrece outros exemplos no mesmo sentido.

particular coa cesión de locais, apoio electoral ós seus candidatos e coincidencia nos puntos de vista defendidos nunha parte da prensa agraria²⁸. Estas mostras de simpatía cara ós galeguistas con moita frecuencia proviñan de sociedades afiliadas ou afíns a outro partido, como ocorre por exemplo coa sociedade *El Progreso* de Beluso (1931, Bueu), afiliada á FNTT pero que invita con frecuencia a oradores nacionalistas ó seu local (Álvarez e Millán, 1997). Isto ven indicar que a popularidade dalgúns posicións nacionalistas e o tirón dalgúns dos seus líderes (Castelao, Suárez Picallo...) sobrepasaba amplamente o círculo de sociedades máis directamente vencelladas ó PG²⁹. Podía ser un primeiro paso, aínda que, rebaixando o optimismo, tamén se podía xulgar como unha pervivencia da anterior actitude de albergar simpatías e compartir moitas das posicións dos galeguistas pero á hora de buscar patronazgos políticos non consideralos unha opción “seria” e optar por partidos que “tocasen poder”. De tódolos xeitos, as afiliacións colectivas que mencionamos posteriores a febreiro de 1936 indican que este prexuízo se atopaba en retroceso.

De entre as entidades supralocais que mantiñan excelentes relacións co PG, aínda que sen chegar á afiliación directa, debemos salientar ante todo á Federación Agraria Provincial de Pontevedra, que se constitúe en febreiro de 1932 coa aspiración de servir de base para a formación dun partido agrario galego. A devandita Federación, que chegou a agrupar 67 sociedades, tiña na defensa da autonomía un dos seus sinais de identidade, defensa baseada en consideracións prácticas como a inadecuación da lexislación agraria á realidade galega, e en liña coas súas campañas contra o Convenio Comercial co Uruguai ou contra a retirada da subvención ministerial á Misión Biolóxica en 1935. Un dos principais líderes da Federación era Antón Alonso Ríos, que sería elixido deputado en calidade de candidato agrario nas listas frontepopulistas en febreiro de 1936, e as coincidencias programáticas co PG eran notables, pero sería erróneo considerar á Federación Agraria Provincial de Pontevedra unha especie de *brazo agrario* do PG posto que significaría facer abstracción da súa heteroxeneidade interna³⁰. O sector filogaleguista incluía as federa-

²⁸ En decembro de 1932 expresaran o seu apoio ó proxecto de Estatuto 28 sociedades (12 coruñesas, 5 luguesas, 2 ourensás e 9 pontevedresas) e as Federacións municipais de Lavadores, A Estrada e Gondomar, as comarcais da Fonsagrada, Negreira e Santiago e as provinciais de Pontevedra, Ourense e *Defensa Agraria Lucense*; IPS, Fondo Estatuto, Caixa 4.

²⁹ Algunhas das entidades coas que o PG mantiña unha relación estreita sen chegar á afiliación forman unha nutrida lista nas monografía de X. Castro (1985: 613) e M. Valcárcel (1993: 420).

³⁰ No conflito de solidariedades nacional/de clase Antón Alonso Ríos optaba claramente pola primeira, como evidencia o seguinte párrafo: “Habremos de aprender que, querámoslo o no, por encima de la solidaridad de clase, y con fuerza de mandato fatal, ineludible, está la solidaridad económica del individuo con el medio geográfico en que vive. Comprenderemos finalmente que la servidumbre económica a que Galicia se halla sometida dentro del Estado español, no perjudica solamente al ganadero,

cións municipais de Tomiño e Vilagarcía, pero non hai que esquecer que na votación interna para designar ó candidato a Cortes en 1935 Antón Alonso Ríos só obtivo unha curta vantaxe sobre o presidente da Federación, Ramón Alonso Martínez, nin o enfriamento a partir de 1935 das relacións de Alonso Ríos cos galeguistas por mor do achegamento deste último a Portela Valladares (Cabo, 1999: 331). Tamén cómpre mencionar os vencellos coa *Federación Agro-Pecuaría del Distrito de Negreira*, constituída en 1932 e que chegaría a contar con sete sociedades e co voceiro *La Voz de Barcala*, a Federación Agraria Comarcal de Ordes (Suárez Picallo redacta o seu Regulamento en 1934) ou a Federación Comarcal de Santiago, presidida polo federal Ezequiel Rey, e que no seu Congreso de 1934 se pronuncia a favor da autonomía tras unha intervención de Suárez Picallo.

Unha serie de indicios indirectos tamén nos sitúan nunha progresiva difusión do ideario galeguista fóra do círculo de sociedades controladas ou abertamente simpatizantes co PG. Un deles é o incremento durante o período republicano con respecto a etapas anteriores do número de sociedades que adoptan o idioma galego nas súas denominacións, aínda que sexan unha absoluta minoría en comparación coas que optan polo castelán. Na disxuntiva creada pola coñecida posición diglósica do galego, optar por denominacións como “A Nosa” como fan varias mutuas de gando creadas nos anos trinta en diversas parroquias do concello de Arteixo, non era un xesto exento de significado, e que dicir doutras como a sociedade agraria *Terra a Nosa* de Palmés (Ourense)³¹. O segundo indicador estaría constituído pola involucreción, xa mencionada, dun número considerable de sociedades e federacións agrarias no proceso estatutario. Así o fan por exemplo na provincia de Lugo, a de menor implantación do PG, a *Defensa Agraria Lucense*, que xorde con aspiracións de Federación Provincial en agosto de 1931 (antes polo tanto do nacemento do PG), que inclúe como o primeiro dos seus puntos programáticos a autonomía para Galicia, a *Sociedad de Agricultores de Centulle* (1933, Chantada), ou o *Bloque Campesino Autónomo* de Baralla (1931), que proclamará como ideal que “el campesino adquiera conciencia de su galleguidad”³².

o al maderero, o al fabricante de conservas, o al agricultor que produce el ganado y la madera, o al peón que trabaja en el aserradero y en la fábrica, o al pescador que juega cada día su vida en el mar; comprenderemos que esa servidumbre nos daña a todos por igual”; “Un Congreso económico-agrario”, EPG (7-III-1935). Para un achegamento biográfico, Alonso Fernández (1994).

³¹ Xa con anterioridade coñecemos dalgún caso illado de sociedades con nome galego, pero son a excepción á norma, igual que se mantén na denominación oficial a toponimia castelanizada. Simplemente, na época republicana fanse algo máis frecuentes. Pódense mencionar para os anos vinte as sociedades *Rexurdimento* de Sta. María do Campo (Marín) e *Irmandade Labrega de Conforto* (1925).

³² AHPL, mazos 455 e 459.

Son indicios todos eles de que o Partido Galeguista atopara as mensaxes, as figuras e os mecanismos para contar con implantación real entre o campesiñado galego, pero o dramático replantexamento do escenario político e social a partir do golpe de Estado impídenos saber se estes pasos prometedores estaban ou non destinados ó éxito.

BIBLIOGRAFÍA CITADA.

- ALONSO FERNÁNDEZ, B. (1994), *Antón Alonso Ríos. Crónica dunha fidelidade*, Santiago: Edicións Laiovento.
- ÁLVAREZ PÉREZ, J.R. e MILLÁN OTERO, X. M. (1997), *A Sociedade de Agricultores "El Progreso" de Beluso (1931-1936). Unha experiencia de asociacionismo agrario*, Vigo: Asociación de Veciños O Progreso.
- BALBOA LÓPEZ, X. (1990), *O monte en Galicia*. Vigo: Xerais.
- BERAMENDI, J. G. (ed., 1991), *Obra política de Ramón Villar Ponte*, Sada: Edicións do Castro.
- BERAMENDI, J. G. (2007), *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*, Vigo: Xerais.
- BERAMENDI, J. G. e MÁIZ, R. (compilads., 1991), *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid: Siglo XXI.
- BERAMENDI, J. G. e NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1996), "The Historical Background of Galician Nationalism (1840-1950)", *Canadian Review of Studies in Nationalism*, vol. XXII, 1-2, pp.33-51.
- (1996), *O nacionalismo galego*, Vigo: A Nosa Terra.
- CABO VILLAVERDE, M. (1995), "Entre a tentación abolicionista e o conformismo: a cuestión foral durante a Segunda República", *Anuario Brigantino* nº18, pp.159-164.
- (1997), "O labor da Misión Biolóxica de Pontevedra ata 1936 e a reforma da agricultura galega en Cruz Gallástegui Unamuno", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol.XLIV, fascículo 109, pp.103-152.
- (1998), *O agrarismo*, Vigo: A Nosa Terra.
- (1999), *A integración política do pequeno campesiñado: o caso galego no marco europeo, 1890-1939*, Tese de doutoramento (inérita). Departamento de Historia Contemporánea e de América, USC.
- CABO VILLAVERDE, M. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2000), "Os renglóns torcidos da República: unha visión de conxunto sobre o poder local na provincia de Ourense, 1931-1936", *Grial* nº 148, 619-645.
- CASTELAO, A.D.R. (1994, orix.1944), *Sempre en Galicia*, Madrid: Akal Editor (Arealonga), 4ª ed.
- CASTRO, X. (1985), *O galeguismo na encrucillada republicana*. Deputación Provincial de Ourense, 2 vols.
- CORES TRASMONTE, B. (1983), *Ramón Suárez Picallo. Socialismo, galleguismo y acción de masas en Galicia*. Sada: Edicións do Castro.

- GARCÍA, X.L. (1978), *Castelao, Otero Pedrayo, Suárez Picallo, Villar Ponte: Discursos parlamentarios (1931-1933)*, Sada: Edicións do Castro.
- GOLLWITZER, H. (ed., 1977), *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- HROCH, M. (1985), *Social preconditions of national revival in Europe*, Cambridge.
- URWIN, D.U. (1980), *From Ploughshare to Ballotbox. The Politics of Agrarian Defense in Europe*, Oslo: Universitetsforlaget.
- VALCÁRCEL LÓPEZ, M., *Ourense, 1931-1936: Estructura económica e comportamentos políticos*, Tese de Doutoramento (inédita), Dpto. de Historia Contemporánea, USC, 2 vols.
- VILLAR PONTE, A. (1971), *Pensamento e sementeira. Leciós depatriotismo galego*, Edicións do Centro Galego de Buenos Aires, Instituto Argentino de Cultura Gallega.

ABREVIATURAS EMPREGADAS.

- AHPL: Arquivo Histórico Provincial de Lugo.
- ANT: A Nosa Terra.
- EPG: El Pueblo Gallego (Vigo).
- IPS: Instituto P. Sarmiento (Santiago).
- PG: Partido Galeguista
- UGT: Unión General de Trabajadores.